

ОЛЕКСІЙ ШАХМАТОВ ЯК ФУНДАТОР КОНЦЕПЦІЇ ДАВНЬОРУСЬКОЇ НАРОДНОСТІ

Ім'я Олексія Олександровича Шахматова (1864–1920 рр.), що називається „на слуху”, і якоїсь особливої презентації либонь не потребує. Водночас постать цього вченого навіть для свого часу була настільки неординарною, у якій сконцентрувалося нерозривне поєднання яскравих проявів глибокого інтелекту з суто особистісними якостями людини-громадянина, для кого родинне життя завжди було часткою суспільного, – що для кожного дослідника його творчості відкривається чимало нових граней. У деяких випадках вони якщо й помічалися фахівцями раніше, то з часом виявлялися призабутими, чи одразу потрапляли до розряду недостатньо артикульованих.

Для автора даних рядків представлена увазі читача студія є своєрідним спокутуванням тієї прогалини, коли на сторінках першого видання монографії „Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР: 1930-ті – перша половина 1940-х рр.” було надано один невеличкий параграф, де розгляд позиції О. Шахматова стосовно проблематики „руської народності” базується на одній праці – „Древнейшие судьбы русского племени” (1919)¹. Поза всяким сумнівом, такий підхід можна сприймати лише як попередню заявку на тему, її своєрідний анонс. Тому є виправданим повернення до вже докладного аналізу шахматовської теорії народності. Проте оговоримо, що навіть при значному переопрацюванні в рамках нашого авторського трактування міркувань лінгвіста не відбувалося вагомого розходження з попереднім варіантом саме на концептуальному рівні; додаткові матеріали сприяли передусім достовірнішому обґрунтуванню та конструюванню розлогої системи аргументів. Це, в свою чергу, дозволило з упевненістю зарахувати О. Шахматова до числа фундаторів вчення про давньоруську народність, а також довести цілком реальний вплив його ідей на вже радянських гуманітаріїв.

На сьогодні залучено майже весь основний доробок російського лінгвіста, де тією чи іншою мірою зачіпається коло питань, пов'язаних з тематикою „руської народності”; дібрана відповідна історіографічна література щодо оцінки мовознавця; вже нещодавно випала нагода задіяти й матеріали одного з чотирьох особистих фондів вченого². Щоправда, фонд № 846, який зберігається у відділу Рукопису Російської національної бібліотеки (м. Санкт-Петербург), є досить незначним по кількості одиниць збереження – 18³. Відтак залишається внутрішнє невдоволення через неможливість на поточний момент зіставити вже зібраний матеріал з тим, який гіпотетично може віднайтися при подальшому опрацюванні відповідних архівних зібрань. Однак, з огляду на реалії, з більшою долі вірогідності дозволимо собі припустити, що і в цьому випадку не спостерігатимемо якихось суттєвих концептуальних розходжень. Тут йдеться про дещо інший аспект підходу до історіографічного дослідження в цілому. Так, на прикладі вже розроблених історіографічних ліній стосовно напрацьовань О. Преснякова чи В. Мавродіна в частині, що акумулює в собі проблематику давньоруської народності, є

об'єктивні резони робити певні узагальнення щодо вироблення підставової концепції в цілому. Проте, вже вкотре потрібно наголосити, що про детальну специфіку генезису вчення ітиметься лише притім, коли доробок кожного з фундаторів буде репрезентовано аналогічним чином (де обов'язковим компонентом матиметься відображення соціокультурного й ідеолого-політичного тла конкретного часового відтинку, на який припадає діяльність того чи іншого дослідника).

Очевидно, що всебічне розкриття процесу постання концепції (–/ а в подальшому вже легітимації теорії) давньоруської народності в історичній науці СРСР унеможливить (це – якщо бути прихильником оптимістичного бачення розвитку сучасної української гуманітаристики; радше – ще один крок до досягнення мети) нівеляцію дискусії як методу суто наукового ведення роботи фахівців. А залишити поза прискіпливою дослідницькою увагою частку теоретичних напрацювань О. Шахматова, щільно вплетених до генезису підставового вчення виявляється не доцільним, адже і в О. Преснякова, і у В. Мавродіна, виразно відчутний не тільки опосередкований вплив, але й творче запозичення основних ідей, теоретичних тезових констант, почерпнутих з праць мовознавця.

За збігом різноманітних обставин так склалося, що деяка дотична література (скажімо, це стосується і „Некролога” О. Преснякова) стала доступною нам вже на заключному етапі – в таких випадках, підкріплюючи власні міркування, апелюємо до авторитету попередників. Коли в авторському арсеналі виявилася значна кількість зазначених вище матеріалів, друге видання монографії, заплановане для оприлюднення під назвою „Давньоруська народність»: зародження та становлення концепції в радянській історичній науці (1930-ті – перша половина 1940-х рр.)” знаходилося майже на стадії верстки, а тому не виявлялося здійсненням практично реалізувати весь комплекс модифікацій тексту параграфу „Проблема давньоруської етномовної спільності у працях О. Шахматова”⁴. Отже, дане оприлюднення нашого бачення ролі О. Шахматова у зазначеному історіографічному процесі і дозволить заповнити ці лакуни. Хоча, як є зрозумілим, тільки із зазначеного вже факту – про наявність ще трьох особових фондів історика-мовознавця – тематика далеко не остаточно вичерпана. А втім, існують й інші перспективи розширення рамок студіювання даної ланки генезису підставового вчення, про що мова піде наприкінці розвідки.

***

У сталінську добу радянської історії в історичній науці виникла концепція давньоруської народності⁵, яка (в інваріантах) на початку 1950-х рр. починає впроваджуватися в історіописання і вже з 1953–1954 рр. стає політично легітимною і науково визнаною, набуваючи статусу теорії. Відповідно до концепції, радянські історики розпочали трактувати конгломерат „руських племен” давньокиївського часу як єдину народність, а також як певну проміжну етноспільноту, відмінну від попередніх та майбутніх етнічних утворень східних слов'ян, як спільного предка росіян, білорусів і українців. У цих двох моментах і полягала основна різниця між суттю концепції давньоруської народності та відповідних уявлень представників дорадянської історіографії. Останні переважно вбачали у східному слов'янстві періоду Київської Русі (по-перше) або сукупність окремих племен (чи союзів племен) або етнопонятійно невизначений „руський народ” (як правило, багатоплемінний). В обох випадках (а це –

вже по-друге) східні слов'яни, за переконаннями більшості дореволюційних дослідників, переживали в давньоруську добу один з перших періодів свого історичного розвитку – період становлення так званого „єдиного руського народу”, який в майбутньому розділювався на три гілки – великоруську, малоруську і білоруську (вирішення останньої вченими і політиками, втім, відбулося досить пізно), але (незбагненим чином!) продовжував зберігати свою метафізичну єдність. Сучасні дослідники національної проблематики в Російській імперії в даному випадку ведуть мову про проект „великої руської нації”⁶. Цей ідейний задум свідомо чи несвідомо пробувала втілювати в життя владна верхівка імперії; він сприймався як реальний суспільною свідомістю, а, відтак – і науковим середовищем⁷.

Одним з учасників названого проекту (якщо використовувати термінологію О. Мілера) був видатний представник наукового середовища імперії останньої чверті XIX – перших десятиліть XX ст. О. Шахматов. Визнаючи, як науковець, українську мову і виступаючи за її викладання в школах, він, разом з тим, вбачав у цьому (виходячи з своїх ліберальних переконань) надійний спосіб укріплення єдності „руського народу” і Російської держави⁸. О. Шахматов уболівав саме за єдність названого народу в сукупності всіх його „гілок”, тобто білорусів, українців і росіян. В одному з листів 1912 р. вчений однозначно вказує: „Мені дуже дорога єдність Росії і всього руського племені в його сукупності”⁹. В одній із своїх енциклопедичних статей, даючи визначення „руській мові”, він пише, що остання – це „сукупність нарід великоруського, білоруського і малоруського, на яких розмовляє руський народ”¹⁰. У той же час, під „руським” народом він розуміє „відомі племена і народності, які об'єднанні спільністю норівів, вірувань, переказів і самої мови”¹¹. Як слушно зазначає сучасний російський мовознавець В. Колесов, О. Шахматов під „руським” розуміє „збірне «східнослов'янське», а «церковнослов'янське» стає спільною для російського, українського і білоруського складовою”¹².

Наведених прикладів, як вважаємо, цілком достатньо, аби однозначно стверджувати те, що О. Шахматов був прихильником концепції „триєдиного” народу. Однак вчений застерігав від „практичних висновків з ... наукового положення ... про споконвічну єдність руських племен і мов”, оскільки ця єдність не заперечує право української мови на „самостійний розвиток”¹³. Як видно із шахматовської дефініції поняття „народ”, до складу останнього може входити народність, а отже українська народність зі своєю окремою мовою може входити до складу єдиного „руського” народу. Утім, у даній розвідці розглянемо не політичну діяльність О. Шахматова, а наукову творчість у тій її частині, де закладено підвалини концепції давньоруської народності в контексті парадигми „єдиної руської народності”¹⁴ (за термінологією О. Толочка¹⁵).

Перше ґрунтовне історико-лінгвістичне осмислення початку східнослов'янської етномовної спільності, процесу становлення, розвитку, діалектної побудови і розпаду давньоруської мови, як слушно зазначає російський вчений В. Сєдов, належить саме О. Шахматову¹⁶. Взагалі, як вважають дослідники, він став першим вченим, який створив загальну картину походження та розвитку східнослов'янських народностей і їхніх мов¹⁷.

Спеціалісти з різних сфер гуманітарної науки високо оцінюють „силу впливу” О. Шахматова на сучасну філологічну й історичну науку¹⁸. Так, за словами такого міждисциплінарного фахівця, яким можна признавати українського вченого В. Петрова, праці російського лінгвіста є мірилом рівня найбільших досягнень східнослов’янської мовознавчої науки¹⁹. Втім, О. Пресняков вважав, що О. Шахматов за загальним характером своїх наукових досліджень є, передусім, „істориком руської народності”²⁰. Наведену оцінку О. Преснякова влучно уточнює В. Петров, коли зауважує, що О. Шахматов „сполучав у собі лінгвіста й історика не як фах або дисципліну, а плекав історизм як засадничий принцип, керівну ідею й мету”²¹. Не дивно, що виучування історії „руських нарiч” сполучалося у О. Шахматова з вивченням історії „руських народностей”. Він перший у Росії почав читати в учбових закладах курси історичної етнографії і географії Східної Європи, що створювало ширше підґрунтя як для досліджень у площині історії „руської мови”, так і „руської народності”²². За свідченням В. Пархоменка, О. Шахматов незадовго до смерті щільніше взявся до студіювання антропології, археології, історичної етнографії, водночас, приступивши до створення ґрунтового курсу історичної етнографії Східної Європи. Від талановитого філолога варто було очікувати нових „сміливих гіпотез і здогадок”²³. За висновками О. Преснякова, основною темою наукових досліджень і узагальнень О. Шахматова була саме проблема „реальної культурно–історичної єдності руської народності у всій різноманітності її розгалужень («руських народностей»)» або ж, як зауважує автор некрологу з цього приводу в іншому місці, проблема „культурної і політичної єдності руської народності”²⁴.

Розглядаючи в своїй останній прижиттєвій монографії генезис концепції давньоруської народності В. Сєдов приділив увагу й узагальненню міркувань О. Шахматова. Попри те, зазначимо, що російський археолог дещо спрощує погляди філолога. Так, наприклад, з питання мовної диференціації в середовищі східних слов’ян, котра відбулася, за О. Шахматовим, ще у так звані доісторичні часи внаслідок розселення на великих просторах Східноєвропейської рівнини, В. Сєдов передає міркування лінгвіста таким чином, що, ніби цей процес призвів до розпаду єдиної давньоруської мови на три великі нарiччя – північноруське, східноруське та південноруське. Проте даному контексті у О. Шахматова йдеться про спільноруську прамову, котру він не ототожнював з давньоруською мовою. Також В. Сєдов зазначає (знову, ніби-то за О. Шахматовим), що розподіл східних слов’ян на три групи не порушив розвитку їх єдиної мови²⁵. Остання теза у формулюванні археолога не коректно передає позицію російського лінгвіста. Звісно, поділяючи парадигму „єдиної руської народності” („єдиного руського племені”), О. Шахматов допускав не зовсім чіткі з погляду академічної науковості висловлювання про єдину „руську мову”, яка складається з трьох нарiч – великоруського, білоруського і українського. З цієї точки зору він міг міркувати про розвиток („історію”) „руської” мови. Проте іноді вказані нарiччя філолог таки називає мовами. А, отже, вони з певного періоду розвиваються самостійно. Якраз зазначений В. Сєдовим розподіл, за О. Шахматовим, і порушив єдність мови, але не давньоруської, а ще спільноруської прамови.

Наведені вище приклади ілюструють методи штучного корегування поглядів видатного російського історика-лінгвіста з метою досягнення більшої однозначності в

його міркуваннях (можливо, цим самим, одночасно апелюючи до авторитету О. Шахматова) щодо зазначеної проблематики. Однак „препарують” погляди цього вченого не тільки прихильники концепції давньоруської народності, але і її опоненти, зокрема, сучасний український археолог Л. Залізник. Його твердження з приводу деяких висловлювань О. Шахматова розглянемо принагідно у відповідному місці поточної статті.

Отже, наукова об'єктивність вимагає спробувати точніше передати погляди російського мовознавця стосовно заявленої теми. Справа деякою мірою ускладнюється, оскільки у своїх працях²⁶, починаючи з кінця XIX ст., О. Шахматов змінював і удосконалював власні погляди. (Скажімо, у одній з перших своїх праць „К вопросу об образовании русских наречий” вчений виразно висловлює основні тези відомої погодинської гіпотези²⁷). А тому до узагальнення доробку О. Шахматова слід підходити, як виходячи із загального контексту всіх його досліджень, так і розглядаючи підставову проблематику в її цілісності. Як показує зроблений нами історіографічний пошук і аналіз, перші розлогі й аргументовані узагальнення основних міркувань з приводу процесу утворення „руської” мови і народності, отримали своє оприлюднення з боку О. Шахматова у лекціях, котрі він читав у Московському університеті в 1890–1891 учбовому році. Цілком вірно робити твердження про те, що саме цей курс і **покладено в основу подальших курсів і праць** О. Шахматова, які, в свою чергу, були, за виразом С. Обнорського, „кристалізовані” у книзі „Очерк древнейшего периода истории русского языка”*, що вийшла у 1915 р.²⁸ Ця книга, як писав один з тогочасних рецензентів, є „тонким плетивом”, „найціннішим набутком”, „справжньою прикрасою” філологічної науки, і може бути оцінене лише спеціалістами²⁹.

У названому фундаментальному нарисі³⁰, О. Шахматов розпочинав етногенез „руського” (або інакше – східнослов'янського) народу з часу розпаду праслов'янської єдності, яка ним датувалася V–VI ст. н. е.³¹ Саме тоді виділилося з цієї єдності „руське плем'я” як східна її гілка. В ту „доісторичну” добу східне слов'янство теж складало єдність, що включала в себе „предків всіх сучасних руських племен”³². Тогочасні племена східного слов'янства мовознавець називав давньоруськими³³. Ядром східного слов'янства, згідно з міркуваннями О. Шахматова, були анти, які оселилися на Волині та Середньому Подніпров'ї. Названий регіон став „колискою руського племені”, оскільки східні слов'яни складали тут „єдине етнографічне ціле”³⁴. Доказом проживання східнослов'янської єдності на обмеженій території є існування „спільноруської прамови”, адже інакше вона не могла скластися³⁵. Необхідно вказати, що О. Шахматов категорично відкидає думку, властиву М. Грушевському, про те, що анти були пращурами лише українців³⁶. Анти, за О. Шахматовим, предки русі, інакше кажучи всього „руського” народу³⁷.

Спільноруська прामова, за припущенням філолога, розпалася на окремі три нареччя (південне, північне і східне) ще в доісторичну добу – наприкінці VIII чи на початку IX ст. внаслідок розселення на великих просторах Східноєвропейської рівнини³⁸. Мовознавець доводить, що єдність названої прамови ще до IX–X ст. була

---

* Назви праць О. Шахматова, які наводяться безпосередньо в тексті статті подано в сучасній орфографії, однак у посиланнях вжито оригінальне написання.

зруйнована, а руські племена в ці століття „далеко розійшлися одне від іншого: єдність між Древлянами і Словенами, Угличами і В'ятичами існувала лише в минулому”³⁹. Проте, на думку, О. Шахматова, не можна вести мову щодо існування білорусів, великоросів, малоросів у X чи XI ст. Початкові групи „руських” племен, згідно з висновками вченого, „не відповідали сучасним угрупованням руських говірок”⁴⁰.

Наступна доба з IX–X до XIII ст., за працями вченого, була власне давньоруською добою історії східного слов'янства⁴¹. Поряд з відцентровими процесами велике значення отримують і доцентрові процеси⁴². Взагалі, згідно з О. Шахматовим, ці процеси мають амбівалентний характер. Саме названі фактори (доосередний і відосередний) визначили утворення в результаті перебігу історичного процесу „сучасних трьох руських народностей і трьох руських мов”⁴³. Доцентровий і відцентровий чинники призводили „до переміщення центрів і різного розподілу рухів”⁴⁴. Такими осередками ставали ті місцевості й міста, „звідки спрямовувалося культурне і економічне життя країни”⁴⁵. Допоки ці центри – „поза територією племені, доцентрові рухи не можуть мати скільки-небудь міцної основи”, але зазначені рухи стають стійкими, коли утворюються племінні осередки, оскільки в них „народне життя починає битися у посиленому темпі, притягуючи до себе, підкорюючи собі життя широкій околиці”⁴⁶. Таким чином, за міркуваннями О. Шахматова, „встановлюється тісний зв'язок між етнографічними і культурно-економічними явищами”⁴⁷. Як зауважує один з тогочасних рецензентів шахматовської праці „Очерк древнейшего периода истории русского языка” професор С. Корф, „сутність і історична роль ... сил доцентрових, що об'єднували слов'янські племена і їх мови, ще далеко не з'ясовані, а тому малозрозумілі”⁴⁸. (Принагідно зазначимо, що ці явища „далеко не з'ясовані” і донині).

Узагальнюючи наведені вище погляди О. Шахматова, О. Пресняков слушно відмічає, що той виходив у вивченні явищ мовного життя „з ясного уявлення про тісний їх зв'язок з певними умовами політичного і народно-господарського побуту, з впливом на народне життя організуючого і з'єднуючого значення політичних і культурно-економічних центрів”⁴⁹. Важливою у сконструйованій О. Шахматовим моделі його учень В. Виноградов також уважав чітку постановку питання про роль культурно-політичних і соціально-економічних факторів у процесі розвитку „руської” мови і народності⁵⁰.

Вирішальну роль в уповільненні процесів етнічної диференціації, за О. Шахматовим, зіграла Київська держава. З її виникненням знову складається „спільноруське життя”, розвивається процес спільноруської мовної інтеграції⁵¹. Об'єднанні в одній державі східнослов'янські племена в добу князя Володимира Великого за рахунок долучення до візантійської цивілізації отримали „виразне обличчя” і „могутні засоби для внутрішньої єдності”⁵². В цю пору східне слов'янство знову злилося в „одну сім'ю, пов'язану політичними та культурними вузами”⁵³. Взагалі, в багатьох дослідженнях О. Шахматова звертається увага на роль політично-державного фактора у житті давнього східного слов'янства та встановлюється зв'язок цього чинника з мовними процесами. Тут доречно навести спостереження О. Преснякова, який узагальнив подібні положення в працях О. Шахматова. Історик

значає, що утворення „нових народностей і наріч ... не від'ємно від історії політичних організацій, як устійнених форм культурного спілкування і взаємодії”⁵⁴.

Виникнення нових міст і зростання старих, на думку О. Шахматова, мало велике значення для розповсюдження спільної культури⁵⁵. Купці, правлячі класи і взагалі – міські жителі є носіями та розповсюджувачами „нових культурних впливів” серед селянських мас. Принагідно зазначимо, що пізніше в 1940 рр., відомий історик права С. Юшков, займаючись розробкою теорії етногенезу, також підкреслював велику роль міських жителів (ремісників, різного роду купців, родоплемінної знаті, дружинників тощо) у створенні культурної спільності (власне – у нього йдеться про створення нової етнічної спільноти – народності)⁵⁶. Розглядаючи закономірності утворення народності в одній зі своїх неопублікованих праць, С. Юшков показує процеси політичної, культурної, релігійної, зрештою, мовної консолідації соціальних груп, що зосереджуються переважно в містах⁵⁷).

Згідно з О. Шахматовим, культурні впливи міста, особливо – столиці проявляються і в мовних процесах: мова столиці (тобто, в даному випадку – Києва), як правило, стає й мовою периферії. Вчений вважає безсумнівним, що саме мова („наріччя”) пануючих верств Києва широко розповсюджувалася на Русі. Ця мова була, за його висновком, в своїй основі – „мовою південноруського племені полян”⁵⁸. Але в той же час, дослідник припускає, що „в Києві вироблювалося своєрідне чпінз” (койне), котре відрізнялося від говорів сільських мешканців землі полян⁵⁹.

Вагому роль в об'єднавчих процесах, особливо культурного характеру, за О. Шахматовим, відіграло християнство⁶⁰. За гіпотезою О. Шахматова, після прийняття християнства „київська інтелігенція” (духовенство і книжники) засвоює давньоболгарську мову, котра з часом все більше русифікується⁶¹. Ця мова рівночасно з койне передавалася в інші центри Русі, а „з цих центрів вона різноманітними шляхами всмоктувалася в селянське середовище, в саму товщу народних мас”⁶². Тому вчений приділяє вагоме значення (і при цьому обґрунтовує його) в культурних об'єднавчих процесах мові столичного центру⁶³.

Виходячи з цих положень, О. Шахматов робить висновок, що „створення Київської держави сприяло об'єднанню руських племен, внесло певну єдність і в мовне життя”⁶⁴. Тоді „руська мова в усьому своєму обсязі розпочала переживати низку спільних явищ в області граматичній”⁶⁵. Ці з'явища, що зароджувалися на півдні, переходили на північ і схід „в силу культурно-економічних і політичних умов, що витворилися”⁶⁶. За давньоруської доби, відповідно до міркувань О. Шахматова, в спільній державі східних слов'ян „складається підґрунтя для своєї місцевої національної культури, державі забезпечується національна єдність”⁶⁷. Узагалі, згідно з теорією О. Шахматова, спільні культурні явища, єдиний культурний простір є визначальними для формування нової спільноти; такої спільноти, котра побудована не на родоплемінних зв'язках, а на культурному підґрунті⁶⁸. Отже, за логікою вченого, культурогенні процеси не тільки корелюються з етногенетичними, а фактично детермінують їх, і відбуваються в певних політичних формах. Важливість цих міркувань О. Шахматова в царині етногенетичної теорії підкреслив, як вже було зазначено вище, і О. Пресняков⁶⁹. Однак у подальшому науковці, займаючись чи то киево-руською проблематикою, чи безпосередньо досліджуючи науковий доробок

російського мовознавця, яким залишали осторонь шахматовську теорію культурної інтеграції. Власне вже у працях О. Шахматова закладена і навіть досить виразно артикульована ідея циркуляції текстів у культурному просторі Русі, саме як один із факторів зміцнення її єдності. У наші дні ця інтелектуальна модель упроваджується⁷⁰ в історіюписання завдяки загальнотеоретичному засвоєнню націоналістичної теорії Б. Андерсена О. Толочком⁷¹. Тут дозволимо припуститися метафорично-публіцистичного стилю і згадаймо: воістину, не має пророка в своїй Вітчизні⁷².

Доречно привернути увагу до однієї з реалій тогочасного стану гуманітарних галузей науки, що на нього припала наукова діяльність О. Шахматова: вчений у зв'язку з невірністю категоріально-понятійного апарату етногенетики не віднаходить відповідних термінів і дефініцій для означення нової культурної спільності, як і взагалі для вирізнення інших таксономічних елементів у власній етногонічній теорії. Втім, у першій узагальнюючій роботі 1890–1891 рр. (припускаємо, що цей курс виданий не пізніше 1892 р.) він таки називає східнослов'янське „єдине етнографічне ціле” давньоруської доби „**східною слов'янською народністю**”⁷³. Однією з найважливіших етновизначальних ознак, що характеризує народність „у сенсі культурного обличчя того чи іншого племені”, вчений називає мову⁷⁴.

У своїх працях в цілому О. Шахматов уникає від застосування певних (тим паче – чітко визначених) етнотермінів. Через цю загальнометодологічну, об'єктивну по своїй суті, ваду наукова побудова російського лінгвіста справляє вигляд розрізненості окремих модульних компонентів, непрописаності логічних зв'язків між ними. Ймовірно, тому вона й не помічалася як базисне підґрунтя, де акумульовано викладено генералізуючу лінію теоретизувань з приводу східнослов'янської спільноти за часів Київської Русі, що вже в подальшому радянські гуманітарії нарекли її „давньоруською народністю”. Власне, остаточно саме такий варіант іменування запропонував В. Мавродін⁷⁵, проте його приватні міркування певною мірою відображали уже накопичений досвід попередників, того ж О. Шахматова.

Варто відмітити, що подібні до положень російського мовознавця погляди згодом (у 1930 р.) висловлював М. Кордуба⁷⁶. На думку українського історика, відомі літописні племена східних слов'ян „представляли собою зав'язки окремих етнографічних груп” і „покинуті самі по собі ... дорогою природної еволюції були-б розвинулися у стільки-ж окремих слов'янських народностей”⁷⁷. Перешкодою названим процесам подальшої диференціації східних слов'ян у напрямку формування окремих народностей стало утворення давньоруської держави, яка об'єднала ці племена „у один спільний, політичний організм, перепинила їхній розвій в напрямі етнічного відокремлення”⁷⁸. Другим важливим фактором у комбінації з першим стало „поширення християнства з його централістською організацією церковною ... та введення староболгарської мови, як загально-літературної”, що „скувало всі отсі племена ще сильніше до купи”⁷⁹. Далі М. Кордуба подає тезове узагальнення культурної єдності східних слов'ян у добу Київської Русі: „Спільна держава, спільна віра і спільна літературна мова стають могутніми підвалинами, на котрих розбудовується одна, спільна, загально-руська, коли не нація у повному значінню сього слова, так скажимо, культурна сфера”⁸⁰.

З політичним відривом південно-західних руських територій від зв'язку з іншими руськими землями і об'єднання їх у Литовській державі в другій половині XIV ст.⁸¹, до якого згодом долучилося й виокремлення церковно-адміністративне, призвело, на думку М. Кордуби, до поступового відчуження двох частин колись „єдиної Русі”. З обох боків кордону „витворюються окремі світогляди, окремі психіки”. Усі ці фактори разом ведуть до того, що „давня політичне, церковно і культурно одноцільна єдина Русь (виділено – *Н. Ю.*) розколюється на дві окремі відмінні частини”⁸². При цьому, за М. Кордубою, „населення українських і білоруських земель творить наразі одну спільну етнічну цілість”⁸³. Утім, далі дослідник поєднує обидві тези: „Рішальним чинником в утворенні української і білоруської нації було загорнення в XIV ст. південно-західних руських земель Литвою і перенесення живучого в цих землях населення у нові політичні, церковні і культурні умовини”, що дало „рішальний товчок до витворення окремої, спершу українсько-білоруської, потім української нації”⁸⁴.

Не можна обійти увагою того факту, що про аналогічну роль ВКЛ йшлося у багатьох працях О. Шахматова⁸⁵; при цьому історик-лінгвіст особливо підкреслював тезу, що „саме створення цієї держави (ВКЛ. – *Н. Ю.*) заслуга об'єднання литовсько-руських земель повинна бути, очевидно, приписана руській народності”⁸⁶. Однак у працях М. Кордуби помічаємо, що відповідних згадок чи посилок на розробки попередника не має. Припускаємо, що пояснення цьому можна вбачати наступне: стиль полемічних дописок не передбачав наведення конкретизуючих покликів, тому варшавський професор апелює лише до сукупної думки авторитетів.

Серед об'єднавчих факторів у східнослов'янському середовищі давньоруської доби О. Шахматов виділяє ще й такий чинник, як спільні зусилля „руських” племен у боротьбі проти зовнішньої загрози. Тут варто пригадати, що першим у радянському історіописанні виділив зазначений чинник один з фундаторів концепції давньоруської народності М. Петровський⁸⁷ в доповіді, котра датується січнем 1942 р.⁸⁸. Узагалі, під час війни з німецькими фашистами, багато радянських істориків у своїх працях, коли йшлося про боротьбу „руського народу” періоду Київської Русі проти спільних зовнішніх ворогів, особливо підкреслювали, що цей фактор був одним з найбільш важливих у справі згуртування східних слов'ян в єдине ціле, власне в народ або народність⁸⁹. Згідно ж із О. Шахматовим, вказаний чинник „сприяв єднанню сім'ї, яка розпалася, зблизив гілки, що далеко розійшлися одна від одної”⁹⁰.

Зроблений вище виклад поглядів О. Шахматова щодо ролі Київської держави в об'єднавчих процесах, зокрема культурних і мовних, в середовищі східнослов'янських племен вимагає внесення коректив з приводу твердження Л. Залізняка про те, що О. Шахматов (якого український археолог не зовсім коректно називає „батьком” теорії про єдину давньоруську мову) „змушений був визнати її (давньоруської мови – *Н. Ю.*) існування лише до виникнення держави Русь”⁹¹. Хибність цього судження полягає в тому, що у працях О. Шахматова (як вже зазначалося вище у зв'язку з розглядом тверджень В. Сєдова) йдеться в даному контексті не про давньоруську мову, а про спільноруську прамову. Сучасний український дослідник не усвідомив того важливого нюансу як-то: О. Шахматов не ототожнював названі мови, хоча вони для російського вченого є етапами розвитку „руської” мови. Російський лінгвіст виразно відмежовував спільноруську прамову від давньоруської. Перша з них існувала в доісторичні часи

(десь в період з VI до IX ст.) і не дійшла до нас у писемних пам'ятках; вона була „родоначалницею всіх руських мов з усіма їх наріччями і говорами”⁹². Друга ж – це, зокрема, мова давньоруських писемних пам'ятників домонгольського періоду⁹³. Цитата з О. Шахматова, яку залучає на підтримку своєї тези Л. Залізник, не заперечує існування давньоруської мови російським філологом у період Київської Русі. (Йдеться про фіксовані О. Шахматовим говори і діалектні особливості, наявні в писемності Новгород та київського півдня⁹⁴). У відповідності до гіпотези О. Шахматова, між добою спільноруської мовної єдності (коли існувала спільноруська прामова) та часом повної диференціації „руської” мови (коли виокремлюються самостійні наріччя – „сучасні нам руські мови – великоруська, білоруська і малоруська”), існувала проміжна доба, котру вчений умовно називає – давньоруською⁹⁵. Остання епоха відрізняється від попередньої тим, що на місці єдиної мови виникають декілька наріч. Але від вже наступної пори давньоруська різниться тим, що зазначені наріччя „ще об'єднанні спільними мовними процесами, пізніше вже невідомими”⁹⁶. За О. Шахматовим, лише в XIII ст. давньоруська мовна спільність розпадається, а в наступні століття на її основі формуються окремі східнослов'янські мови⁹⁷.

Однак, в останній узагальнюючій праці з проблеми східнослов'янського етногенезу „Древнейшие судьбы русского племени”, що вийшла 1919 р., О. Шахматов дотримується тієї точки зору, що три „руські народності” (тобто – білоруська, російська та українська) почали складатися ще в давньоруську добу на основі „літописних” племен⁹⁸. Утім, навіть в енциклопедичній статті 1899 р. він зазначав, що з кінця XII ст. південноруські племена відповідали „малорусам”⁹⁹. Проте, за його переконанням, „індивідуальні руські мови”, що складають „одну руську мову”, хоча і розпадаються на „три головних наріччя: великоруське, білоруське і малоруське”, але вони („індивідуальні руські мови”) складають „у науковому і історичному сенсі” – „єдине ціле”¹⁰⁰. Під терміном „одна руська мова” філолог мав на увазі „усю сукупність говірок, що їх вживають руські, в тому числі і малороси”¹⁰¹.

У 1916 р. у II-му томі колективної книги „Украинский народ в его прошлом и настоящем” був опублікований (російською мовою) „Короткий нарис історії малоруської (української) мови” О. Шахматова. Цей нарис окрім того перевидався двічі порізно А. Кримським у 1922 р. і в 1924 р. українською мовою¹⁰². Для цієї праці О. Шахматов певною мірою скорегував свої положення щодо походження „малоруської” мови й єдності „руської” мови в давньоруську добу. Як припускаємо, це було ним зроблено з політичних міркувань (властивих ліберально-кадетському напрямку, оскільки вчений був членом партії конституційних демократів)¹⁰³ подібно до того, як, виходячи з кадетської національної платформи, дещо „загравав” з українцями і О. Пресняков у своїх публікаціях 1917–1918 рр.¹⁰⁴

На сторінках названого нарису російський мовознавець вже стверджує, що „малоруська” мова (або наріччя) як і інші „руські” мови виділилися з спільноруської прамови¹⁰⁵. Таке міркування суперечить його основній теорії походження „руських” мов. Власне цю тезу О. Шахматов побіжно й не досить чітко висловлював і в інших працях¹⁰⁶. Але майже одночасно він досить категорично стверджував і наступне: „помилковим було б вважати”, що сучасні наріччя „єдиної руської” мови „безпосередньо походять з спільноруської прамови”¹⁰⁷. З останньої, дійсно, за

О. Шахматовим, виділися першопочаткові три наріччя, але це наріччя зовсім не – великоруське, малоруське, і білоруське, а – північне, південне і східне, що їх розвиток належить давньоруській добі¹⁰⁸.

У цьому нарисі О. Шахматов водночас дещо інакше оцінює новий етап єдності східних слов'ян в період Київської держави. Хоча вчений і тут додержується своїх попередніх розмірковувань стосовно ролі Київської держави (як і християнства й спільної культури) в об'єднувачих процесах у середовищі східного слов'янства¹⁰⁹, однак ним дещо виразніше ставиться під сумнів існування єдиної мови в цей період. Показово, що лінгвіст у зазначеному нарисі не вживає терміну „давньоруська мова” або „давньоруська мовна спільність”. Вчений тут категорично стверджує, що об'єднання в одній державі „не могло вже призвести до витворення однієї спільної мови”, а також і „не встигло витворити й спільної руської книжної мови, оскільки за книжну мову тієї доби, за мову, спільну і для Києва і для Ростова і для Новгороду і для Галича, була покладена церковно-слов'янська мова, що її вивезено було разом з книжниками із Болгарії”¹¹⁰. Ось ці твердження О. Шахматова, і годилося би процитувати Л. Залізняка. Втім, і в даному нарисі російський філолог стверджує, що „в XI ст. руські наріччя стояли в тісному зв'язку” і вони „переживали спільні явища в царині звуків і форм”¹¹¹. Відзначимо, що сучасний археолог, передаючи погляди О. Шахматова про ніби-то невизнання тим існування давньоруської мови в період Київської держави, покликається на перевидання III-го розділу лекційного курсу „Історія руської мови”¹¹² під назвою „Історична морфологія російської мови”, яке вийшло в 1957 р.¹¹³ Але в названій студії, зокрема, теж йдеться про розпад спільноруської прамови та про формування давньоруської. О. Шахматов і тут не стверджує завершеність процесу формування єдиної мови, однак визнає її існування, що не заперечує, в той же час, наявності в ній окремих діалектів і говірок.

У відповідності до етногенетичної концепції О. Шахматова, явища глотогенезу й етногенезу, якщо і не ототожнюються, то вони тісно взаємопов'язані і відбуваються, як правило, паралельно¹¹⁴. Тому формування мови, до певної міри, означає і формування народності. Якщо ж викласти цитовані вище судження О. Шахматова іншими словами і з урахуванням витвореного пізніше поняття давньоруської народності, то його думка матиме ось який вигляд: народність (давньоруська) утворювалася, проте до кінця не встигла сформуватися. Прикметно, що в інших працях мовознавець аргументовано зазначав ось-що: „народність, яка розпалася, під дією центру може об'єднатися в одне ціле”¹¹⁵. В цьому ж контексті О. Шахматов обумовлює і особливість перебігу мовних процесів.

Міркування О. Шахматова про мову і народність (давньоруську), що створювалися, але до кінця не встигли скластися, майже тотально повторив головний фундатор концепції давньоруської народності В. Мавродін¹¹⁶. Він же зазначав, що давньоруська мова мала діалектні особливості¹¹⁷. Отже, запозичення елементів шахматовської теорії вочевидь присутні в роботах В. Мавродіна. Відомий радянський філолог С. Обнорський навіть стверджував, що О. Шахматову належить „найбільш струнка і науково обґрунтована побудова” схеми утворення давньоруської народності та наступних народностей східних слов'ян¹¹⁸. З цим висновком солідаризується В. Петров¹¹⁹. Український вчений-гуманітарій, з-поміж іншого, зазначає, що

шахматовська схема етногенезу східного слов'янства „викладалася з університетських кафедр, засвоювалася як останнє слово науки, як науково довершена і бездоганна”¹²⁰.

Останнє спостереження В. Петрова стосується не тільки дорадянського періоду, але і періоду, принаймні, 1920–1940-х рр. Хоча, розглянуті нами праці О. Шахматова в ці роки і не перевидавалися, але і не лежали в спецсховищах. Зате курс історії сучасної російської літературної мови для вищих навчальних закладів в цей період перевидавався п'ять разів і значними накладками¹²¹. В названому курсі були викладені основні положення етно– і глотогонічної теорії О. Шахматова. Окрім того, на його теорії акцентувалася увага в передмовах до цих видань, написаних С. Обнорським і С. Бернштейном. Отже, міркування О. Шахматова, близькі до концепції давньоруської народності, засвоювалися громадськістю і, відповідно, це створювало передумови для прийняття/сприйняття згодом самої підставової концепції. Слід зазначити, що О. Шахматов ще на початку 1900-х рр. виступив ініціатором і активно пропагував серед шкільних педагогів ідею впровадження курсу історії „руської мови” (а значить, у розумінні вченого – й історії „руської (–их) народності (–ей)”) як окремого предмету для старших класів середніх учбових закладів¹²². При цьому він популяризував свою етно– і глотогонічну концепцію і доводив необхідність її викладання у школі.

Один із фундаторів концепції давньоруської народності Б. Греков високо оцінював внесок О. Шахматова в дослідження історії давньої Русі загалом¹²³. На думку сучасного дослідника життя і наукової діяльності О. Шахматова – В. Макарова, концепція російського вченого, що „відтворювала історію східного слов'янства, надовго визначила напрямки досліджень в цій галузі”¹²⁴. Хоча, як відмітив В. Пархоменко, у працях О. Шахматова не було дано „чогось вповні завершеного і непорушно визначеного”. Скоріше російський філолог здебільшого дав науковій громадськості „робочі гіпотези” для подальших студіювань дослідниками давньоруської історії¹²⁵.

Врешті, шахматовська схема етногенезу східного слов'янства заклала підґрунтя для появи концепції давньоруської народності. Положення О. Шахматова можливо наклали відбиток на формування даної концепції (на ранньому етапі) в душі парадигми „єдиної руської народності”. В такому контексті було б доцільно провести в подальшому більш поглиблене історіографічне дослідження, а також з урахуванням складових компонентів теорії етносу, радянського часу, коли до розгляду залучаються різноманітні фактори ідентичності, а з-поміж іншого головна увага приділяється культурному чиннику.

---

¹ Юсова Н. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930–ті – перша половина 1940–х рр.). Монографія. – Вінниця: ТОВ „Консоль”, 2005. – С60–62.

² Личные фонды в государственных хранилищах СССР. Указатель. Том II. Н–Я. – М., Б/г. – С. 307.

Згідно з інформацією, яку можна почерпнути з наведеного довідкового видання, стає відомим, що існує чотири персональних фонди О. Шахматова в архівосховищах РФ.

Уже після підготовки репрезентованої увазі читача статті випала нагода ознайомитися з матеріалами Ф. 318. Шахматовы А. А., Е. А., що зберігається в Російському державному архіві літератури і мистецтв (м. Москва). Матеріали цього зібрання не дозволили внести якихось там уточнень до розкриття концепції О. Шахматова щодо етнокультурної спільноти давньокиївської доби. Однак певні справи сприяють

- внести суттєві доповнення для глибшого розуміння позитивних граней особистості вченого (водночас й інших членів цієї неординарної родини). – Див., напр.: РГАЛИ. – Ф. 318. – Оп. 1 и 2. – Ед. хр. 86. «Воспоминания о брате. Студенческие годы А. А. Шахматова». Повесть. Вступление к воспоминаниям. Примечание: рукопись является продолжением к части воспоминаний, напечатанных под заглавием «Легендарный мальчик». 1929 г. Изд. Сабиновых. Не опубликована. 1920–е гг. На 493 л.; Там же. – Ед. хр. 87. Воспоминания о брате. А. А. Шахматова. 1908–1917 гг. (Книга 3–я). Машинопись с правкой автора. 1920–е гг. На 491 г.; Там же. – Ед. хр. 93. Запись Е. А. Масальской–Суриковой о деятельности Алексея Александровича Шахматова в голодные годы. 1889–1892 гг. Тетрадь и автограф. Б. / д. На 356 л.
- ³ Отдел Рукописи Российской национальной библиотеки. – Ф. 846. Шахматов А. А. – Оп. 1. [Згідно зі старою загальною нумерацією описів – Оп. 632 а.]
- ⁴ Див.: Юсова Н. „Давньоруська народність”: зародження та становлення концепції в історичній науці СРСР (1930–ті – перша половина 1940–х рр.). – К.: ВД „Стилос”, 2006. – 2. 1. 3. *Проблема давньоруської етномовної спільності у працях О. Шахматова*. – С. 76–85.
- ⁵ Юсова Н. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930–ті – перша половина 1940–х рр.). Монографія. – Вінниця: ТОВ „Консоль”, 2005. – 543 с.+ІІ.
- ⁶ Див.: Миллер О. И. „Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XX в.). – СПб.: Алетейя, 2000. – 200 с. – С. 31–41.
- ⁷ Там же. – С. 41.
- ⁸ Див.: На путях становления украинской и белорусской наций: факторы, механизмы, соотношения // Отв. ред. д. и. н. Л. Е. Горизонтов. – М.: Ин-т славяноведения РАН, ООО «Стратегия», 2004. – С. 93–94.
- ⁹ Там же. – С. 94.
- ¹⁰ Шахматовъ А. Русский языкъ и Русская литература // Энциклопедическій словарь. Томъ XXVIII. – СПб.: Типогр. Акц. Общ. «Издат. дѣло, бывшее Брокгаузъ – Ефронъ», 1899. – С. 564.
- ¹¹ Там же. – С. 564.
- ¹² Колесов В. В. История русского языкознания. – СПб.: Изд-во СПб. университета, 2003. – С. 283.
- ¹³ Шахматовъ А. А. Введение въ курсъ исторіи русскаго языка. Ч. I. Историческій процессъ образования русскихъ племенъ и нарѣчій. – Пг.: Изд. Студенческаго Издательскаго Комитета при Историко–Филологическомъ Факультетѣ Петроградскаго Университета, 1916 – С. 11, 12, 17; Див. з цього приводу міркування С. Бернштейна: Бернштейн С. И. А. А. Шахматов. Методология его лингвистических исследований и его понимание истории русского литературного языка // Шахматов А. А. Очерк современного русского литературного языка. – М.: Учпедгиз, 1936. – С. XVII; Его же. А. А. Шахматов как исследователь русского литературного языка. // Шахматов А. А. Очерк современного русского литературного языка. Изд. четвертое / С вводной статьей проф. С. И. Бернштейна. – М., 1941. – С. 22–23.
- ¹⁴ Юсова Н. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930–ті – перша половина 1940–х рр.). – С. 60–62.
- ¹⁵ Див.: Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3–х томах / Відп. ред. В. А. Смолій. – Т. 1: Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П. Українські проекти в Російській імперії. – К.: Наукова думка, 2004. – С. 250–350.
- ¹⁶ Седов В. В. Древнерусская народность: историко–археологическое исследование. – М.: Языки русской культуры, 1999. – С. 10.
- ¹⁷ Див.: Бернштейн С. И. А. А. Шахматов как исследователь русского литературного языка. – С. 3; Макаров В. И. «Такого не бысть на Руси прежде...» Повесть об академике А. А. Шахматове. – СПб.: Алетейя, 2000. – С. 311.
- ¹⁸ Див., напр.: Пресняков А. А. Шахматов // Дела и дни: Исторический журнал. – 1920. – Кн. 1. – С. 611–614; Готье Ю. Шахматов – историк // Известия отделения русского языка и словесности. Т. XXV. – Пг., 1922. – С. 271; Лихачев Д. С. Шахматов – текстолог // Известия АН СССР. Серия: литература и язык. Т. XXII. Вып. 6. – М., 1964. – С. 483 тощо.
- ¹⁹ Науковий архів Інституту археології НАН України (НА ІА НАН України). – Ф. 16. – Оп. 2. – Од. зб. 263. Петров В. П. Шахматов і проблема етногенезу. – Арк. 9.

- ²⁰ Пресняков А. А. А. Шахматов. – С. 611. Див., також: Див., також: Виноградов В. В. Алексей Александрович Шахматов. – Пб.: „Колос”, 1922. – С. 53; Чирков С. В. Археография в творчестве русских ученых конца XX – начала XX века. – М.: Изд-во «Знаю», 2005. – С. 86.
- ²¹ НА ІА НАН України. – Ф. 16. – Оп. 2. – Од. зб. 263. – Арк. 8.
- ²² Пресняков А. А. А. Шахматов. – С. 611–612.
- ²³ Пархоменко В. Изъ древнѣйшей исторіи Восточного Славянства. По поводу изысканій А. А. Шахматова въ области территоріи и этнографіи древнѣйшей Руси // Извѣстія ОРЯС – Т. XXV. – Пг., 1922. – С. 485.
- ²⁴ Пресняков А. А. А. Шахматов. – С. 612.
- ²⁵ Седов В. В. Древнерусская народность: историко-археологическое исследование. – С. 10–11.
- ²⁶ Див., напр.: Шахматовъ А. А. Русскій языкъ. Лекціи, читанныя въ Императорскомъ Московскомъ Университетѣ. 1890 – 1891 ак. г. – Б/м: Тип. госпожи Александровской, б/г. – 179 с. [Рукопись литографического набора с правками А. А. Шахматова]; Шахматовъ А. А. Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій и русскихъ народностей. – СПб.: Типография „В. С. Балашевъ и К.”, 1899. – 63 с.; Его же. Курсъ исторіи русскаго языка. (Читанъ в С-Петербургомъ ун-те в 1908 – 1909 уч. г.). – 2-е изд. – Ч. I. – СПб.: Типография Богданова, 1910–11. – 407 с.; Его же. Очерк древнейшего периода истории русского языка. [Репринт издания 1915]. – М.: Индрик, 2002 – 424 с.; Его же. Введение въ курсъ исторіи русскаго языка. Ч. I. – 146 с. + III; Его же. Древнейшіе судьбы русскаго племени. – Пг.: Изд. Русского исторического журнала, 1919. – 64 с. тощо.
- ²⁷ Шахматовъ А. А. Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій. (Отгискъ изъ „Русскаго Филологическаго Вѣстника”). – Варшава: Типографія Варшавскаго учебнаго округа, 1894. – 12 с.
- ²⁸ Обнорскій С. П. Памяти академика А. А. Шахматова // Извѣстія ОРЯС – Т. XXV. – Пг., 1922. – С. 470.
- ²⁹ ОР РНБ. – Ф. 846. – Оп. 1. – Ед. хр. 12. „О А. А. Шахматове”. Сборник-конволют, содержащий статьи, некрологи, воспоминания о Шахматове, личные документы и визитки, карточки его, последнее письмо к дочери, список его трудов и др. 1875 – 1925 гг. Печ., рукоп. и машиноп., в переплете. – Л. 243.
- ³⁰ Див., тогочасну ґрунтовну рецензію С. Корфа: Корф С. А. Акад. А. А. Шахматовъ. Очеркъ древнѣйшего періода исторіи русскаго языка. Петр. 1915 // Журнал Министерства народнаго просвѣщенія. Новая серія. Ч. LXVI. – 1916, ноябрь. – С. 96–106.
- ³¹ Див., напр.: Шахматов А. А. Очерк древнейшего периода истории русского языка. – С. XVII.
- ³² Шахматов А. А. Древнейшіе судьбы русскаго племени. – С. 6; Его же. Очерк древнейшего периода истории русского языка. – С. III.
- ³³ Шахматов А. А. Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій и русскихъ народностей. – С. 6, 8.
- ³⁴ Шахматов А. А. Древнейшіе судьбы русскаго племени. – С. 22; Його ж. Очерк древнейшего периода истории русского языка. – С. III; Пор.: Седов В. В. Древнерусская народность: историко-археологическое исследование. – С. 10.
- ³⁵ Шахматов А. А. Древнейшіе судьбы русскаго племени. – С. 22.
- ³⁶ Там же. – С. 12.
- ³⁷ Див.: Пичета В. Образование белорусского народа // Вопросы истории. – 1946. – № 5–6. – С. 9.
- ³⁸ Див., напр.: Шахматов А. А. Очерк древнейшего периода истории русского языка. – С. IV.
- ³⁹ Там же. – С. IV, VIII.
- ⁴⁰ Шахматовъ А. Русскій языкъ и Русская литература. – С. 565.
- ⁴¹ Шахматов А. А. Очерк древнейшего периода истории русского языка. – С. VI.
- ⁴² Там же. – С. XXXVI.
- ⁴³ Там же. – С. VIII.
- ⁴⁴ Там же. – С. VIII.
- ⁴⁵ Там же. – С. VIII.
- ⁴⁶ Там же. – С. VIII.
- ⁴⁷ Там же. – С. VIII.
- ⁴⁸ Корф С. А. Акад. А. А. Шахматовъ. Очеркъ древнѣйшего періода исторіи русскаго языка. – С. 99, 105.
- ⁴⁹ Пресняков А. А. А. Шахматов. – С. 612.

- ⁵⁰ Виноградов В. В. Алексей Александрович Шахматов. – С. 39.
- ⁵¹ Шахматовъ А. А. Введение въ курсъ исторіи русскаго языка. Ч. I. – С. 77–78; Седов В. В. Древнерусская народность. – С. 10–11.
- ⁵² Шахматовъ А. А. Введение въ курсъ исторіи русскаго языка. Ч. I. – С. 76.
- ⁵³ Шахматов А. А. Древнейшыя судьбы русскаго племени. – С. 63.
- ⁵⁴ Пресняков А. А. Шахматов. – С. 612.
- ⁵⁵ Шахматовъ А. А. Введение въ курсъ исторіи русскаго языка. Ч. I. – С. 79–80.
- ⁵⁶ Див.: ЦДАМЛМУ. – Ф. 1292. – Оп. I. – Од. зб. 57. Юшков С. В. Тези доповідей: „Общие предпосылки возникновения народности”, К вопросу о политических формах феодального государства (до XIX века) та ін. Автограф, маш. з авт. правкою. 1930–ті – 1951 рр. 7 док. – Док. 1. – Арк. 3–3 (зв.); Юшков С. В. К вопросу о происхождении русского государства // Московский юридический институт НКЮ Союза ССР. Ученые записки. Вып. 2. – М.: Юридическое изд-во НКЮ СССР, 1940. – С. 52–57; Його ж. До питання про походження русі // Ін-т мовознавства АН УРСР. Наукові записки. Т. 1 / Відп. ред. акад. Л. А. Булаховський. – К.: Вид-во АН УРСР, 1941. – С. 153–156.
- ⁵⁷ ЦДАМЛМУ. – Ф. 1292. – Оп. I. – Од. зб. 57. – Арк. 6.
- ⁵⁸ Шахматовъ А. А. Введение въ курсъ исторіи русскаго языка. Ч. I. – С. 80.
- ⁵⁹ Там же. – С. 80.
- ⁶⁰ Шахматовъ А. А. Введение въ курсъ исторіи русскаго языка. Ч. I. – С. 78; Его же. Очерк древнейшего периода истории русского языка. – С. XXXVII.
- ⁶¹ Шахматовъ А. А. Введение въ курсъ исторіи русскаго языка. Ч. I. – С. 81–82. Див., також: Шахматов А. А. Очерк древнейшего периода истории русского языка. – С. XXXIX.
- ⁶² Шахматовъ А. А. Введение въ курсъ исторіи русскаго языка. Ч. I. – С. 82; Его же. Очерк древнейшего периода истории русского языка. – С. XL.
- ⁶³ Шахматовъ А. А. Введение въ курсъ исторіи русскаго языка. Ч. I. – С. 83–87.
- ⁶⁴ Там же. – С. 86; Шахматов А. А. Очерк древнейшего периода истории русского языка. – С. XL.
- ⁶⁵ Шахматовъ А. А. Введение въ курсъ исторіи русскаго языка. Ч. I. – С. 87.
- ⁶⁶ Там же. – С. 87.
- ⁶⁷ Шахматов А. А. Очерк древнейшего периода истории русского языка. – С. XL.
- ⁶⁸ Див., напр.: Там же. – С. III–L.
- ⁶⁹ Пресняков А. А. Шахматов. – С. 612.
- ⁷⁰ Приміром, П. Толочко активно намагається донести зазначену інтелектуальну конструкцію (ідею поширення культурних текстів в Русі при посередництві пілігримництва) широкому колу гуманітаріїв на представницьких міжнародних форумах (24 травня 2005 р. конференція „Етносоціальний та етнокультурний розвиток Київської Русі і східнослов'янський світ тощо), а також вплітає її в письмові дослідження: Толочко П. П. Древнерусская народность: воображаемая или реальная. – СПб.: Алетей, 2005. – 218 с.
- ⁷¹ Толочко А. Воображенная народность // Ruthenica. Зб. наук. пр. Том. I. – К.: Ін-т іст. України НАН України, 2002. – С. 112–117.
- ⁷² Див., у зв'язку з цим також спостереження сучасного українського етнологіста К. Галушко: Галушко К. Украинский национализм: ликбез для русских. – К.: Темпора, 2007. – С. 28. (На поточний момент книга знаходиться у друці).
- ⁷³ Шахматовъ А. А. Русскій языкъ. – С. 3.
- ⁷⁴ Шахматовъ А. Русскій языкъ и Русская литература. – С. 564.
- ⁷⁵ Мавродин В. В. Образование древнерусского государства. – Л.: Изд-во Ленинградского ордена Ленина ун-та, 1945. – С. 392.
- ⁷⁶ Про погляди М. Кордуби з цього приводу див., напр.: Юсова Н. З історії ідейних змагань за киево-руську спадщину. (Проблема „спільноруськості” в дискусії з українського націогенезу початку 30-х рр. XX ст. // Історіографічні дослідження в Україні / Відп. ред. Ю. А. Пінчук. – К.: НАН України Ін-т історії України, 2004. – Вип. 16: Михайло Максимович і українська історична наука (Матеріали круглого столу,

проведеного в Інституті історії України НАН України 10 листопада 2004 р. з нагоди 200-річчя від дня народження М.О. Максимовича). – С. 312–370.

⁷⁷ Кордуба М. Найважливіший момент в історії України // Літературно-науковий вістник. – 1930. – № 6. – С. 540.

⁷⁸ Там само. – С. 540.

⁷⁹ Там само. – С. 540.

⁸⁰ Там само. – С. 540.

⁸¹ Там само. – С. 540.

⁸² Там само. – С. 543–544.

⁸³ Там само. – С. 544.

⁸⁴ Там само. – С. 546.

⁸⁵ Див., напр.: ОР РНБ. – Ф. 846. – Оп. 1. – Ед. хр. 1. – Л. 61–61(об.); Шахматов А. А. Къ вопросу объ образованіи русских нарѣчій. – Варшава: Типографія Варшавскаго учебнаго округа, 1894. – С. 5–9; Его же. Шахматовъ А. А. Русскій языкъ. Лекции, читанныя въ Императорскомъ Московскомъ Университетѣ. 1890–1891 ак. г. – Б/м: б/г. – С. 30–34.

⁸⁶ Шахматовъ А. А. Русскій языкъ. Лекции, читанныя въ Императорскомъ Московскомъ Университетѣ. 1890–1891 ак. г. – С. 30.

⁸⁷ Петровський М.Н. Київська Русь – спільний початковий період історії російського, українського і білоруського народів // Праці січневої сесії АН УРСР. – Ч. 1: Доповіді відділу суспільних наук. – Уфа: Вид-во АН УРСР, 1942. – С. 9–22.

⁸⁸ Див.: Юсова Н. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930–ті – перша половина 1940–х рр.). – С. 328.

⁸⁹ Див., напр.: Базилевич К. В. Победа славянских народов в вековой борьбе против немецких захватчиков и немецкой тирании / Стенограмма публичной лекции. – М.: Московский Полиграфтехникум, 1945. – 20 с.; Греков Б. Д. Борьба Руси за создание своего государства. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1942. – 68 с.; Его же. Борьба Руси за создание своего государства. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1945. – 79 с. та ін.; Мавродин В. В. Народные движения против иноземных захватчиков в Древней Руси. – Л.: ОГИЗ – Госполитиздат, 1945. – 52 с. та ін.; Вековая борьба западных и южных славян против германской агрессии / Под ред. З. Р. Неудлы. – М.: Политиздат, 1944. – 223 с. тощо.

⁹⁰ Шахматов А. А. Очерк древнейшего периода истории русского языка. – XL.

⁹¹ Залізник Л. Л. Чи скресла крига давньоруської народності над Київською Руссю? // Магістеріум. Вип. 11. Археологічні студії. – К., 2003. – С. 86.

⁹² Шахматов А. А. Очерк древнейшего периода истории русского языка. – С. III.

⁹³ Там же. – С. III.

⁹⁴ Див., напр.: Шахматов А. А. Историческая морфология русского языка. – М.: Учпедгиз, 1957. – С. 15. Пор.: Его же. Очерк древнейшего периода истории русского языка. – С. III.

⁹⁵ Шахматов А. А. Очерк древнейшего периода истории русского языка. – С. VI.

⁹⁶ Там же. – С. VI.

⁹⁷ Див.: Седов В. В. Древнерусская народность: историко-археологическое исследование. – С. 11.

⁹⁸ Шахматов А. А. Древнейшие судьбы русскаго племени. – С. 63–64.

⁹⁹ Шахматовъ А. Русскій языкъ и Русская литература. – С. 565.

¹⁰⁰ Шахматовъ А. А. Введение въ курсъ исторіи русскаго языка. Ч. I. – С. 8.

¹⁰¹ Див., напр.: Шахматовъ А. Краткій очеркъ истории малорусского (украинского) языка // Украинский народъ въ его прошлом и настоящем / Под ред.: проф. Ф. К. Волкова, проф. М. С. Грушевского и др. – Пг.: Т-во „Общественная польза“, 1916. – С. 664.

¹⁰² Там само. – С. 664–707; Шахматов О. Короткий нарис історії Української мови // Шахматов О., Кримський А. Нариси з історії української мови та хрестоматія пам'ятників письменської старо-українщини XI–XVIII в. – К.: Т-во „Друкар“, 1922. – С. 5–86; Шахматов О. Короткий нарис історії Української мови // Шахматов О., Кримський А. Нариси з історії української мови та хрестоматія пам'ятників письменської старо-українщини XI–XVIII в. – К.: Друкарня УАН, 1924. – С. 7–106.

¹⁰³ Див.: Див.: Робинсон М. А. Общественно-научные взгляды и деятельность академика А. А. Шахматова / Специальность 07. 00. 09. – историография и источниковедение. Автореф. дис. на соискание уч. ст. к. и. н. – Л., 1975. – С. 5–6; На путях становления украинской и белорусской наций: факторы, механизмы, соотношения. – С. 93–94; ОР РНБ. – Ф. 846. – Оп. 1. – Ед. хр. 12. – Л. 153–153 (об.).

¹⁰⁴ Пресняковъ А. Украинскій вопросъ // Русская воля. Вечерний вып. – 1917. – 31 мая. – С. 2; Его же. Украина // Вестникъ культуры и политики. – Пг., 1918. – № 9. – С. 6–11.

¹⁰⁵ Шахматовъ А. Краткій очеркъ истории малорусского (украинского) языка. – С. 664; Шахматов О. Короткий нарис історії Української мови. (1922). – С. 5; Його ж. Короткий нарис історії Української мови. (1924). – С. 8.

¹⁰⁶ Див., напр.: Шахматовъ А. А. Введение въ курсъ истории русскаго языка. Ч. I. – С. 10–11.

¹⁰⁷ Див., напр.: Шахматов А. А. Очерк древнейшего периода истории русскаго языка. – С. VI.

¹⁰⁸ Там же. – С. VIII.

¹⁰⁹ Шахматовъ А. Краткій очеркъ истории малорусского (украинского) языка. – С. 679–681; Шахматов О. Короткий нарис історії Української мови. (1922). – С. 34–36; Його ж. Короткий нарис історії Української мови. (1924). – С. 34–36.

¹¹⁰ Шахматовъ А. Краткій очеркъ истории малорусского (украинского) языка. – С. 681; Шахматов О. Короткий нарис історії Української мови. (1922). – С. 36; Його ж. Короткий нарис історії Української мови. (1924). – С. 36.

¹¹¹ Шахматовъ А. Краткій очеркъ истории малорусского (украинского) языка. – С. 681; Шахматов О. Короткий нарис історії Української мови. (1922). – С. 35–36; Його ж. Короткий нарис історії Української мови. (1924). – С. 35–36.

¹¹² Обнорский С. П. Предисловие // Шахматов А. А. Историческая морфология русскаго языка. – С. 7.

¹¹³ Шахматов А. А. Историческая морфология русскаго языка. – С. 15.

¹¹⁴ Шахматовъ А. А. Курсъ истории русскаго языка. – С. 11–17.

¹¹⁵ Там же. – С. 11

¹¹⁶ Мавродин В. В. Образование древнерусскаго государства. – С. 395, 401.

¹¹⁷ Там же. – С. 401.

¹¹⁸ Обнорский С. П. Предисловие. – С. 4.

¹¹⁹ Див.: НА ІА НАН України. – Ф. 16. – Оп. 2. – Од. зб. 149. Петров В. П. Етногенетика і ономастика за 50 років (1917–1957). Неопубліковано. Рукопис. – Арк. 12.

¹²⁰ Там само. – Арк. 12.

Саме з праці О. Шахматова „Древнейшие судьбы русскаго племени” розпочинає огляд розробки питань етногенезу на матеріалах ономастики в радянській науці В. Петров у цій неопублікованій статті. Див.: Там само – Арк. 7.

¹²¹ Див.: Шахматовъ А. А. Очеркъ современного русскаго литературного языка. (Курсъ, читанный въ С.–Петербургскомъ университетъ въ 1911 – 12 уч. году) / Изданіе студенческаго Издательскаго Комитета при историко-филологическомъ факультетъ). – СПб.: Лит. Богданова, 1913. – 304 с.; Его же. Очерк современного русскаго литературного языка. – М.–Л.: Госиздат, 1925. – 211 с.; Его же. Очерк современного русскаго литературного языка. Изд. второе. – Л.: Госиздат, 1930. – 212 с.; Его же. Очерк современного русскаго литературного языка. Изд. третье. – М.: Учпедгиз, 1934. – 200 с.; Его же. Очерк современного русскаго литературного языка. – М.: Учпедгиз, 1936. – 200 с.; Его же. Очерк современного русскаго литературного языка. Изд. четвертое / С вводной статьей проф. С. И. Бернштейна. – М.: Учпедгиз Наркомпроса РСФСР, 1941. – 288 с.

¹²² Див.: Шахматовъ А. А. Къ вопросу объ историческом преподаваніи русскаго языка въ средних учебныхъ заведениях. Прочитано 29 декабря 1903 г. на съезде преподавателей русскаго языка въ военно-учебныхъ заведениях академиком А. А. Шахматовымъ. (Сер.: Труды Перваго съезда преподавателей русскаго языка въ военно-учебныхъ заведениях). – [Варшава, 1905]. – Без титул. стр. и обложки. – 19 с. / Оттиск из „Русскаго филологическаго вестника”, 1905, Т. 53.

¹²³ Див.: Греков Б. Д. Итоги изучения истории СССР за 20 лет // Известия АН СССР. – 1937. – № 5. – С. 1105–1106.

¹²⁴ Макаров В. И. «Такого не бысть на Руси преже. . .» Повесть об академике А. А. Шахматове. – С. 311; Див., також: Пархоменко В. Изъ древнѣйшей истории Восточнаго Славянства. – С. 476.

¹²⁵ Пархоменко В. Изъ древнѣйшей истории Восточнаго Славянства. – С. 476.